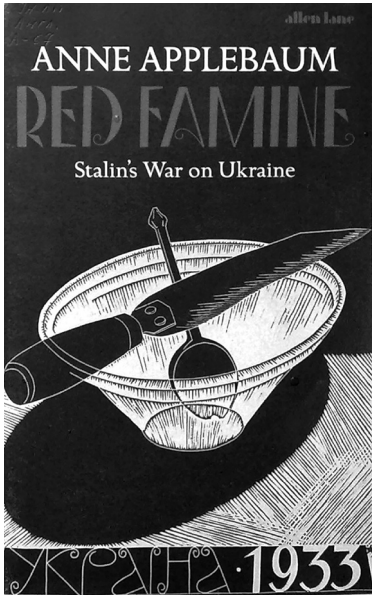

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

APPLEBAUM A.
RED FAMINE: STALIN'S WAR ON UKRAINE. – ALLEN LANE / PENGUIN RANDOM HOUSE UK, 2017. – XXVIII, 482 p.

Епплбом Е.
ЧЕРВОНИЙ ГОЛОД: СТАЛІНСЬКА ВІЙНА З УКРАЇНОЮ. – АЛЛЕН ЛЕЙН / ПЕНГВІН РЕНДОМ ГАУЗ ВЕЛИКОБРИТАНІЯ, 2017. – XXVIII, 482 с.

Як тільки книга Енн Епплбом потрапила в Інститут історії України НАНУ, мій відгук на неї з'явився в газеті «День»¹. Зважаючи на величезне суспільно-політичне значення цієї праці, часопис подав його без скорочень. Повертаючись до рецензії у журнальному форматі, варто повторити одну висловлену в газеті думку: книжка є своєрідним рупором, через який ми звертаємося

до всього світу з розповіддю про Голодомор, улаштований радянською владою українському народові в 1932–1933 рр. Усе інше у журнальному варіанті має будуватись як діалог між фахівцем, котрий присвятив дослідженню цієї болочої теми 32 роки, і журналісткою світового рівня, котра вивчила нагромаджений усіма нами фактичний матеріал, прониклася ним до найглибших глибин своєї душі та звернулася з посланням обсягом у 482 сторінки до світової громадськості на мові, яку розуміють у більшості країн – від Ірландії до Нової Зеландії. Мета такого діалогу подвійна: по-перше, виявити, у чому ми помилялися, осмислюючи досліджувані впродовж десятиліть архівні матеріали та свідчення тих, хто вижив; по-друге, у чому помилялася Е.Епплбом, коли осмислювала здобутки української історіографії з цієї проблеми. До 85-ї річниці в листопаді 2018 р. треба підійти з несуперечливою розповіддю про Голодомор, адресованою urbi et orbi. Людство повинно переконатися, що ця трагедія мала не менш важкі наслідки для українців, аніж Голокост – для євреїв.

В есе, присвяченому книзі Р.Конквеста «Жнива скорботи» професор Альбертського університету Ф.Сисин підрахував, що після виходу друком в

¹ Кульчицький С. Голодомор 1933 року очима Енн Епплбом // День (Київ). – 2017. – 24 листопада, 30 листопада.

англомовному світі на неї з'явилося 63 відгуки, після чого зауважив: «Жодна книга про Україну не одержувала такого широкого розголосу»². Справді, праця Р.Конквеста «Жнива скорботи: радянська колективізація й терор голодом» (1986 р.), яка спиралася на джерельну базу, зібрану співробітником Українського наукового інституту Гарвардського університету Дж.Мейсом, була шоком для дослідників і широкої громадськості Заходу. Британський фахівець у галузі російської історії Дж.Госкінг зазначив, що «патріарх русистів» Е.Карр припинив свою багатотомну працю з історії радянської Росії на 1930-му році, тому що на Заході забракло доступних друкованих джерел, а архівні матеріали були неприступними для зарубіжних авторів. Аж раптом виявилось, що Р.Конквест спромігся розповісти про радянську колективізацію і штучний («man-made») голод із багатомільйонними людськими жертвами, спираючись на джерела, більша частина яких відклалася в бібліотеках західного світу.

Книга Е.Ешплбом про Голодомор в Україні (її український переклад з'явиться цьогооріч) побачила світ через 31 рік після праці Р.Конквеста. Можна передбачити (повторюючи висновок Ф.Сисина про студію Р.Конквеста), що жодна книжка про Україну за весь період її незалежності не одержить на Заході такого широкого розголосу, як твір Е.Ешплбом. По-перше, до сучасної України вже п'ятий рік прикуті погляди світової громадськості, адже вона веде нерівну боротьбу з путінською Росією. По-друге, Голодомор, подібно до Голокосту, стає предметом пильної уваги людства. По-третє, Е.Ешплбом не поступається Р.Конквесту здатністю донести до читачів у доступній формі всю гаму вражень від дослідження української трагедії. Цілковито можливо, що за цим критерієм у досвідченого публіциста є перевага перед поетом і літературним критиком, яким спочатку був відомий науковець Р.Конквест. І, нарешті, останнє за переліком, але не за значенням: Е.Ешплбом донесла до читачів добре систематизований архівний матеріал про Голодомор, якого не було й бути не могло в Р.Конквеста.

Можуть сказати, що у «Червоному голоді» мало посилань на архівні матеріали, здобуті безпосередньо авторкою. Справді, мало... Проте в її книзі присутні побудовані на архівних матеріалах праці співробітників Інституту історії України НАНУ, які з 1986 р. досліджують проблематику Голодомору. Так само враховано й публікації фахівців гуманітарного профілю з інших академічних установ та вищих навчальних закладів нашої країни. Слід узяти до уваги, що засновані на архівах публікації українських дослідників про Голодомор за винятком небагатьох виступів на міжнародних конференціях, друкуються невеликими накладками й українською мовою, а тому малодоступні навіть для фахівців в англомовному світі.

Книга Е.Ешплбом живе самостійним життям менше року, але вже набрала велику кількість відгуків у західній пресі:

² *Sysyn F. Thirty Years of Research on the Holodomor: a Balance Sheet // Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies.* – Edmonton; Toronto, 2015. – Р.4. У додатку до есе Ф.Сисин подає бібліографію всіх відгуків (див. с.10–13).

- Rayfield Donald. Emptying the Bread Basket. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // *Literary Review*. – 2017 [Electronic resource]
- Montefiore Simon Sebag. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *Evening Standart*. – 2017. – 31 August [Electronic resource]
- Matthews Owen. Stalin was fully committed to using hunger as a weapon of mass destruction. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *The Spectator*. – 2017. – 23 September [Electronic resource]
- Finkelstein Daniel. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *The Times*. – 2017. – 2 September [Electronic resource]
- Stalin's famine, a war on Ukraine. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *The Economist*. – 2017 [Electronic resource]
- Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum – Review. // *The Jewish Chronicle*. – 2017 [Electronic resource]
- Figs Orlando. Famine or genocide? [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // *The Daily Telegraph*. – 2017. – 16 September [Electronic resource]
- Red Famine by Anne Applebaum – enemies of the people [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *Financial Times*. – 2017. – 15 September [Electronic resource]
- Rule by Starvation. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *Wall Street Journal*. – 2017. – 6 October [Electronic resource]
- Clash of Nationalisms [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *New York Times*. – 2017. – 22 October [Electronic resource]
- Snyder Timothy. The deliberate starvation of millions in Ukraine. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // *The Washington Post*. – 2017. – 3 November [Electronic resource]
- Naimark Norman. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // *The Berlin Journal*. – 2017. – September
- Patrikarakos D. Why Stalin Starved Ukraine [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // *New Republic*. – 2017. – 21 November
- Smith D. Flames and Famine: On Laura Engelstein and Anne Applebaum // *Los Angeles Review of Books*. – 2017. – 16 November
- Кульчицький С. Голодомор 1933 року очима Енн Ешплбом. [Рец. на]: Applebaum Anne. Red Famine: Stalin's War on Ukraine // *День*. – 2017. – 24 листопада, 30 листопада
- Gilley Christopher Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum : Review // *Reviews in History*. – 2017. – 30 November

Не всі відгуки позитивні. Негатив пов'язаний із поглядами автора на тематику Голодомору. Більшість русистів в університетах Заходу вважають, услід за російськими дослідниками, що Голодомор 1932–1933 рр. нічим не відрізняється від загальносоюзного голоду 1932–1933 рр.

Погоджуюсь з усіма фахівцями, котрі закликають не політизувати розповідь про минувшину, тобто історію. Прагнення здобути додаткові бонуси у сучасній політичній боротьбі шляхом викривлення реальних обрисів того, що колись сталося, варте засудження. Воно не виправдане навіть під політичним кутом зору, тому що завжди знайдуться ті, хто виправить викривлене. Водночас про минуле розповідають люди, які належать до різних національностей і дотримуються різних поглядів – політичних, релігійних, етичних тощо. Минувшину «переписати» не можна, але розповідь про неї, тобто історія – завжди різна. Адресовані дослідникам заклики «не переписувати історію» означають лише одне: намір закріпити у свідомості наступних поколінь панівний гранд-наратив. Це не може влаштовувати українців, в яких дореволюційна й сучасна російська історіографії експропріювала історію. Тому треба наполягати на величезному суспільно-політичному значенні досліджень про Голодомор, який у російській історіографії вважається неіснуючим. Та одночасно слід розповідати про нього з максимальним наближенням до реальної дійсності.

Свою розповідь Е.Ешплбом починає з нарису про Українську революцію 1917 р., що завершилася створенням Української Народної Республіки, а також про дві російсько-українських війни у зимові місяці 1917–1918 і 1918–1919 рр., які закінчувалися окупацією УНР. Третя й остання окупація України радянськими російськими військами на рубежі 1919 і 1920 рр. відбулася без чергової війни. Тоді мільйонна Червона армія «звільняла» УНР від російських же, але білогвардійських, сил. Окремі нариси Е.Ешплбом присвячує антирадянським селянським повстанням 1919 і 1930 рр., які показали на порядок вищу опозиційність українського селянства диктатурі комуністичних вождів порівняно із сільським населенням російських регіонів. Неспішна розповідь про події, що передували обраній темі, демонструє читачам істинну природу комуністичної диктатури, яка ховалася за лаштунками розписаної в радянських конституціях «робітничо-селянської влади», та її непримиренну суперечність з інтересами селян-власників. Читачі розуміють, що повномасштабне зіткнення радянської влади і примусово колективізованих селянських мас, яке сталося на рубежі 1932–1933 рр. в Україні, було неминучим.

Голодомор 1932–1933 рр. розгортався на тлі загальносоюзного голоду. Він теж датується цими двома роками, але причини його інші. Заперечуючи Голодомор, російська історіографія визнає, що в Україні голод був, але заявляє, що він нібито аніскільки не відрізнявся від голодування в інших хлібних регіонах СРСР. Книга Е.Ешплбом унаслідок своєї тематичної спрямованості аналізує Голодомор у відриві від загальносоюзного голоду, а тому не може переконливо заперечити цю тезу російської історіографії. Власне й в українській історіографії, коли мова заходить про причини Голодомору, наголос частіше за все робиться на реквізиціях збіжжя. Реквізиції були причиною загальносоюзного голодування, і вони так само послужили причиною українського голоду першої половини 1932 р. Та в останньому кварталі того року й особливо у жахливому 1933 р. причиною катастрофічної смертності

українського населення від голоду були вже не реквізиції зерна, а каральне вилучення всього наявного у селян продовольства, що добре показано в рецензованій книзі. Все ж механізм Голодомору ми не зможемо встановити в усій його повноті, якщо проігноруємо походження загальносоюзного голоду. Щоб розібратися з ним, треба збагнути специфіку «соціалістичного будівництва» у СРСР.

Установлена В.Леніним політична диктатура не мала нічого спільного з марксизмом. Проте вождь російських більшовиків скористався так званим революційним марксизмом, положення якого було викладено в «Маніфесті Комуністичної партії» (1847 р.) К.Маркса й Ф.Енгельса, аби віддати у володіння та розпорядження створеної ним держави засоби виробництва, що перебували у власності членів суспільства. Експропріація суспільства «державою-комуною» (термін В.Леніна) доповнювала політичну диктатуру вождів диктатурою економічною, тобто породжувала набагато могутнішу владу верхівки більшовицької партії, ніж самодержавна влада російських імператорів.

Обґрунтовані в «Маніфесті Комуністичної партії» рекомендації про експропріацію суспільства К.Маркс у статті «Критика Готської програми» (опублікована вже після його смерті Ф.Енгельсом у 1891 р.) доповнив ідеєю двофазового комунізму. На першій фазі, яку автор назвав популярним терміном «соціалізм», матеріальні блага між працюючими повинні були розподілятися за принципом: «від кожного – за здібностями, кожному – за його працею». На другій фазі, тобто в побудованому вже комунізмі, принцип розподілу кардинально змінювався: «від кожного – за здібностями, кожному – за його потребами». Принципова різниця між двома фазами комунізму стосувалася тільки *розподілу* матеріальних благ. Що стосується їх *виробництва*, то за цією ознакою обидві фази комунізму аніскільки не відрізнялися одна від одної. Ідеальний лад, який мав прийти на зміну капіталізму у ході пролетарської революції, вимагав уже на стадії соціалізму, за переконанням К.Маркса й марксистів, експропріації приватної власності на засоби виробництва, ліквідації товарно-грошових відносин і прямого, а не через вільний ринок, розподілу матеріальних благ між працюючими.

Треба підкреслити очевидну, але неусвідомлювану істориками обставину: коли створювався наявний тільки в головах будівників комунізму соціально-економічний лад, то компартійні вожді мали можливість переглядати свої дії, відмовляючись від нездійснених на практиці новацій. В історії КПРС були приклади подібних корекцій. Найбільш відомий відноситься до брежневського періоду, коли довелося двофазовий комунізм перетворювати на трифазний, щоб позбутися взятого в 1961 р. М.Хрущовим зобов'язання за 20 років перейти до розподілу матеріальних благ за потребами. Тут, однак, треба звернути увагу на корекцію, що мала місце в перші два десятиліття комуністичного будівництва.

Уявлення про першу фазу комунізму в В.Леніна і Й.Сталіна не відрізнялися від уявлень К.Маркса: вони вважали, що комуносоціалізм має бути позбавлений приватної власності на засоби виробництва й пов'язаних із

нею реалій, тобто товарно-грошових відносин та вільного ринку. «Маніфест Комуністичної партії» висловлювався безапеляційно: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням – знищення приватної власності»³. Це означало, що в «комуністичному будівництві» вони могли розраховувати на підтримку тільки тих членів суспільства, які були позбавлені приватної власності на засоби виробництва – робітників великої промисловості. І справді, починаючи навесні 1918 р. комуністичний штурм, В.Ленін попереджав: «Ми можемо розраховувати тільки на свідомих робітників, уся інша маса, буржуазія і дрібні хазяйки, проти нас»⁴.

Переважну більшість населення країни становили власники – великі або дрібні. Торкаючись долі поміщиків і капіталістів, цілком відверто висловився тільки І.Зінов'єв: «Ми повинні завоювати на наш бік дев'яносто зі ста мільйонів жителів Росії під радянською владою. Що стосується решти, нам нема що їм сказати. Вони повинні бути знищені»⁵. А з приводу дрібних власників – виробників сільськогосподарської і промислової продукції – В.Ленін висловився так: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосовувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»⁶. Отже, у будь-якому разі, від «дрібно буржуазії» треба було «звільнитися».

В.Ленін у 1918–1920 рр. здійснив здійсненне, тобто ліквідував великих власників. Однак його спроби комунізувати українських селян після захоплення України, скасувати вільний ринок і замінити товарно-грошові відносини продуктообміном призвели до економічної катастрофи, загального повстання українських селян у 1919 р., захоплення України білогвардійцями й, нарешті, поразки в радянсько-польській війні 1920 р. Після капітуляції перед ринком, яку звикли називати «новою економічною політикою», він так охарактеризував попередню політику, якби вона тривала далі: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху»⁷. Водночас після переходу до непу вождь більшовиків урятував ідею комунізму, назвавши попередню політику «воєнним комунізмом», тобто комунізмом несправжнім, нав'язаним війною та іноземною військовою інтервенцією. Ідея комунізму залишилася недоторканою не тільки в уявленнях розпропагованих «мас», але і в умах інших вождів, які наступили на ті самі граблі під час повторного комуністичного штурму 1929–1932 рр.

Після припинення непу Й.Сталін розпочав уже свій комуністичний штурм з тими ж уявленнями про комуносоціалізм, які були в К.Маркса та В.Леніна. Обираючи курс на суцільну колективізацію сільського господарства, він урахував гіркий досвід першого штурму, але суто поверхово: селян

³ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4. – С.422.

⁴ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.36. – С.348.

⁵ Северная коммуна (Петроград). – 1918. – 19 сентября.

⁶ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.44. – С.38.

⁷ Там само. – Т.43. – С.203.

змушували об'єднуватися в артілі, які насправді були комунами. Це викликало гострий протест селянства в багатьох регіонах, але тільки в Україні він переріс у масштабні повстанські акції. Новому вождеві довелося на півроку припинити колективізацію, а потім здійснювати її в артільній формі, тобто залишати у приватній власності селян (під виглядом особистої власності) присадибну ділянку з певною кількістю худоби і птиці. Боротьба з ринком, товарно-грошовими відносинами, котра здійснювалася в більш-менш прихованій формі, породила економічну кризу, одним із наслідків якої став загальносоюзний голод 1932–1933 рр. У січні 1933 р. Й.Сталін перейшов, як і В.Ленін у березні 1921 р., від продрозверстки, тобто довільної реквізиції селянської продукції, до фіксованого продовольчого податку. Ліквідацію товарно-грошових відносин і ринку без зайвого шуму було перенесено на другу фазу комунізму. Після цього ситуація у сільському господарстві й в усій країні почала стабілізуватися. Адже реквізиції заводи́ли село у глухий кут: як одноосібники, так і колгоспники не бажали працювати на державу безплатно. Втрати врожаю на полі, під час жнив і перевезення з року в рік зростали в геометричній прогресії. Натомість при переході до продподатку від втрат урожаю почала страждати вже не держава, а ті, хто вирощував цей урожай. Селяни тепер знали, що вони здобули право власності на урожай за винятком фіксованого натурального податку, і можуть ним розпоряджатися як завгодно, у тому числі продавати свою продукцію за цінами попиту та пропонування.

Які висновки можна зробити з радянського досвіду комуністичного будівництва в міжвоєнний період? Усі три елементи Марксового «наукового комунізму», тобто ліквідація приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку, були логічно пов'язаними між собою. Третій елемент впливав із другого, другий – із першого. Та чи була здійсненою перша акція, яка мала створити умови для реалізації двох наступних? За півтора століття після появи «Маніфесту...» основоположників марксизму треба, нарешті, зробити такий висновок: можна експропріювати конкретного власника й навіть позбавити власності все суспільство, але не можна ліквідувати об'єктивно існуючу категорію приватної власності. Приватна власність не перетворювалася у «загальнонародну», як запевняли марксистки, а залишалася у володінні, розпорядженні й користуванні тієї сили, котра здійснювала у СРСР політичну диктатуру, тобто вузької групи вождів і вищих компартійно-радянських функціонерів. Це означало, що комуністичне будівництво звучилося до реалізації першого елементу Марксового комунізму, а саме – експропріації суспільства державою-комуною. Та й то прагнення вождів стовідсотково експропріювати суспільство під час обох комуністичних штурмів призводило до економічного колапсу та голоду. Селянина треба було наділити правом власності на продукцію, вирощувану у присадибному господарстві й одержувану за трудовими днями в колгоспі, щоб у нього виникла матеріальна зацікавленість у праці. Рекомендації революційного марксизму про ліквідацію товарно-грошових відносин і ринку взагалі не мали під собою підстав, а спроби втілити їх у життя тільки поглиблювали економічний колапс.

Голодомор в Україні обплутаний багатьма історичними міфами. Найбільш стійкою стала переконаність у тому, що він тривав два повних роки – тобто 1932-й і 1933-й. Навіть в уявленнях потерпілих від Голодомору обидва роки злилися в цілісну смугу голодування. У цьому нема нічого дивного: у першій половині 1932 р. в багатьох районах України рееструвався найбільш виразний показник важкого голодування – канібалізм. Однак якщо ми прагнемо ототожнити Голодомор із геноцидом, украї важливо відділити голод, спричинений будівництвом комуносоціалізму методами проб і помилок, від голоду, організованого владою з метою фізичного винищення великих мас населення. Досі в доведенні геноциду обмежувалися послідовним викладенням фактів, починаючи з антирадянських повстань 1919 і 1930 рр., як це зробила Е.Ешплбом. Однак у такому разі ми не доб'ємося того ступеня розуміння всім людством Голодомору, якого добилися євреї, розповідаючи світові про Голокост. Тим більше, що гітлерівські злочини щодо єврейства були відкритими та навіть обґрунтовувалися ідеологічно, тоді як антиукраїнський характер сталінських репресій в Україні ретельно маскувався.

Загальносоюзний голод 1932–1933 рр. став наслідком «підхльостування», як висловлювався Й.Сталін, радянської економіки. Політика «підхльостування» у сільському господарстві виявлялася у формі реквізицій зерна, що тривали три роки поспіль (1930–1932 рр.). Реквізиції, як слушно зауважує Е.Ешплбом, дедалі більше розхищували економіку села. Й.Сталін припинив «підхльостування», замінивши розверстку фіксованим продподатком, тільки тоді, коли переконався, що економіка впадає у ступор. Однак у рецензованій книзі немає відповіді на те, чому загальносоюзний голод на території України виявився в першій половині 1932 р. більш руйнівним, аніж в інших регіонах. Власне, аналізу інших регіонів, як уже підкреслювалося, у цій книжці ми не знайдемо.

Відповідь знаходимо у судженнях тодішньої української інтелігенції. На початку вересня 1932 р. науковий співробітник ВУАН В.Денисенко, попросив свого колегу, який поїхав до Москви попрацювати в архівах, передати їхньому спільному вчителю М.Грушевському таке: «Про політичне становище сказати, що на Україні панує справжній голод, вимирають цілі села та повіти, особливо підкреслити жахливу смертність серед дітей. Пояснити це як політику, спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозний опір. Одні вимруть, інші розпорошаться по безкрайніх просторах Росії»⁸. До М.Грушевського повідомлення не дійшло, а ми знаємо про цей факт тільки тому, що колега В.Денисенка виявився сексотом.

Судження В.Денисенка – суто емоційне. А причини незіставно більшої руйнівності реквізицій для України можна збагнути, вивчаючи регіональний розріз хлібозаготівельних планів 1930–1932 рр. За даними В.Кондрашина, який досліджував голод у потрібному для влади ключі, а тому здобув доступ

⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С.291.

до закритого Президентського архіву Російської Федерації, у 1930 р. вдалося вилучити з чотирьох зернових регіонів (Центрально-Чорноземна область, Північний Кавказ, Середня й Нижня Волга) 400 млн пуд. хліба, тоді як з однієї УСРР – 437 млн пуд. Ані до революції, ані в роки непу Україна не давала стільки товарного збіжжя, скільки всі інші зерновиробляючі регіони європейської частини Росії, разом узяті. Реквізиції в таких розмірах істотно підірвали продуктивні сили сільського господарства республіки. У 1931 р. у чотирьох перелічених регіонах держава взяла 439 млн пуд., тоді як в УСРР уже трохи менше – 415 млн. У третьому році продрозверстки Кремль запланував вилучити з України 364 млн пуд., а фактично вилучив тільки 263 млн пуд. Первинний хлібозаготівельний план для інших чотирьох регіонів дорівнював 411 млн пуд., а вилучено було 432 млн⁹.

Вивчаючи наведене співвідношення цифр, можна зробити два альтернативних висновки: або Україні доводилося виконувати значно важчі завдання, унаслідок чого її продуктивні сили прийшли у занепад, тоді як інші регіони зберігали здатність виконувати хлібозаготівельні плани на більш-менш однаковому рівні впродовж трьох років; або українські селяни відмовилися віддавати державі весь вирощений у 1932 р. урожай, а держава не спромоглася взяти його силоміць. Влада справді звинуватила селян у тому, що вони сховали у «чорних коморах» та ямах істотну частину врожаю й нацькувала на них чекістів та «активістів», які проводили на рубежі 1932–1933 рр. подвірні обшуки. Ясна річ, «чорні комори» та ями обшуковці знаходили, здіймаючи лемент на всю країну. Однак чекістська статистика засвідчила, що за період від 1 грудня 1932 р. до 25 січня 1933 р. з таємних схованок було вилучено 1,7 млн пуд. зерна при первинному хлібозаготівельному плані у 364 млн пуд.¹⁰ Ясна річ, що хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. залишили селян без збіжжя.

Планування є суб'єктивною дією, і можна лише здогадуватися, чого добивався Й.Сталін, установлюючи такі обсяги поставок для України. На думку спадає тільки одне: помста вождя за селянські повстання 1919 і 1930 рр., добре описані у книзі Е.Ешплбом. В.Денисенко не вивчав регіональний зріз хлібозаготівельних планів, коли характеризував ставлення Кремля до селянської України, але його емоційну оцінку потрібно визнати цілком справедливою. Навіть тоді, коли голод в УСРР не відрізнявся від загальносоюзного за походженням, у ньому була незримо присутня національна складова. Українцями завиченими хлібозаготівлями Кремль карав українських селян як соціально й національно спільноту.

У семи розділах із наявних п'ятнадцяти Е.Ешплбом характеризує передумови Голодомору. Таку структуру дослідження обрано не випадково: не обізнаному з радянськими реаліями західному читачеві потрібно було мати уявлення про події в Україні й навколо неї, починаючи від 1917 р. До

⁹ Голод в СССР 1929–1934: Документы. – Т.2 / Отв. ред. В.В.Кондрашин. – Москва, 2012. – С.19–20.

¹⁰ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С.299.

аналізу проблем, пов'язаних безпосередньо з Голодомором, авторка приступає у трьох наступних розділах з однаковою назвою – «Рішення, що призвели до голоду», але з різним змістом (реквізиція зерна, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди, «чорні дошки», заходи з недопущення втечі голодуючих селян в інші регіони, деукраїнізація Кубані, чистки партійного й радянського апаратів, обшуки селянських садиб місцевими та міськими «активістами» під керівництвом чекістів тощо). У цих трьох розділах показано, як голод, породжений хлібозаготівлями, переростав у Голодомор, викликаний каральною конфіскацією всіх запасів продовольства, що колгоспники одержували з присадибної ділянки або як плату за трудові.

Останнє речення попереднього абзацу треба повторювати знову і знову. Справді, у кількох десятках тисяч публікацій про Голодомор в Україні, які вже існують у світовій історіографії, проводиться думка про те, що причиною цієї трагедії була конфіскація збіжжя, котре знадобилося владі, аби здобути валюту для закупівлі зарубіжного устаткування на індустріальні будови першої п'ятирічки. Однак в опублікованих документах і спостереженнях тих, хто вижив, наводяться й інші причини Голодомору – натуральні штрафи м'ясом і картоплею, що їх накладали на боржників по хлібозаготівлях, нищення продовольства під час подвірних обшуків. Не можна заперечити, що надмірне вилучення хліба стало причиною загальносоюзного голоду й передумовою Голодомору. Але доля врожаю 1932 р. вже охарактеризована у цій рецензії: невизначена кількість втрат через недбалу роботу селян, 263 млн пуд. хлібозаготівель і 1,7 млн конфіскованого зерна при обшуках (до 25 січня 1933 р.). Якби вилучали тільки зерно, то зареєстрована статистикою надсмертність в Україні не перевищувала б десятиразово в 1933 р. надсмертності в інших голодуючих регіонах. Але причина Голодомору – не вилучення збіжжя, яке у селян уже забрали, а конфіскація продовольства тривалого зберігання, що ним люди запасалися до нового врожаю. Якщо відібране збіжжя, услід за Й.Сталіним, можна було пояснювати «підхльостуванням» сільського господарства для прискореного досягнення техніко-економічної незалежності від «настроеного вороже» Заходу, то вилучення всієї їжі переслідувало одну очевидну мету: створення для селян умов, несумісних із життям.

Те, що факт вилучення всього продовольства ототожнював Голодомор із геноцидом, чітко розуміли російські історики, з якими ми зустрічалися на багатьох міжнародних конференціях із приводу голоду у СРСР. На наше пояснення в них була одна відповідь: покажіть документ! З очевидним задоволенням В.Кондрашин наводив у своїй головній книзі про голод 1932–1933 рр. такий документ: прийняту в листопаді 1932 р. рекомендацію Старомінського райкому ВКП(б) Північно-Кавказького краю щодо репресування козаків станиці Новосільської: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». Одразу після цього наводився відгук на таку рекомендацію голови Раднаркому СРСР та очільника надзвичайної хлібозаготівельної комісії в УСРР В.Молотова: «Рекомендація не більшовицька й така, що впливає з відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав, оскільки партія виступає

проти практики місцевих властей брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись і т. п.»¹¹.

Звернемо увагу: навіть у цьому запереченні В.Молотов говорить тільки про хліб, адже держава мала законні підстави вимагати його у селян. Він не відреагував на рекомендацію райпарткому про «вилучення всіх продуктів харчування», оскільки вона звинувачувала партком у злочині проти людяності. І, нарешті, за традицією, що йшла від сталінського листа «Запаморочення від успіхів», В.Молотов звично перекинув на місцеві органи влади провину за всі надмірності у хлібозаготівлях.

Із факту, наведеного В.Кондрашиним, можна зробити один безперечний висновок: даремно було б шукати в найпотаємніших російських архівах накази радянського керівництва про вилучення у селян усіх продуктів харчування. Ми мусимо бути вдячними за такий висновок В.Кондрашину, котрий своїми фундаментальними працями про голод 1932–1933 рр. заслужив прихильність властей і став сенатором РФ. На щастя, у розпорядженні істориків залишалися ті, хто вижив у Голодомор. У своїх спогадах вони одностайно твердять, що вилучали все продовольство. Т.Боряк опублікувала книгу, складену з кількох рядків кожного свідчення, а саме тих, в яких фіксувався факт конфіскації всієї їжі під час подвірних обшуків. Дослідниця використала далеко не всі наявні публікації спогадів, але зібраного матеріалу вистачило на велику книгу¹².

Упорядковану Т.Боряк книгу, яка опублікована українською мовою накладом у тисячу примірників, можна знайти тільки у великих бібліотеках західного світу. Однак вона ввійшла своїми найбільш яскравими фактами до праці Е.Ешплбом. Один тільки факт інтерпретується у цій праці в невласливий спосіб: багато тих, хто вижив, розповідали, що обшуковці забирали або вбивали і кляли на свою підводу собак. Е.Ешплбом коментує: можливо, щоб припинити гавкіт або запобігти укусам («perhaps to stop them from barking or biting»; с.228). Ні – собаки й коти були м'ясом...

Ми знаємо, де жив кожен свідок, і їхні села позначено точками на карті в «Атласі Голодомору», який створюється в Кембриджському університеті (США). Ці точки покривають усю територію УСРР і Кубань у складі Російської Федерації. Карта, як і книга Е.Ешплбом, котра спирається на свідчення очевидців, мусять переконати світову громадськість у геноцидній природі Голодомору.

Один із найбільших розділів (1,3 авт. арк.) Е.Ешплбом присвятила обшукам та обшуковцям. Термін «обшуковець» (той, хто обшукує) не властивий українській мові, але це – прямий переклад з англійської («searcher»). Приділення пильної уваги проблемі смертних обшуків пояснюється, мабуть, подивом людини, котра ніколи не жила у спотвореному світі будованого комуносоціалізму: як так сталося, що влада спромоглася знайти величезну кількість людей, щоб успішно виконати задуману каральну операцію? «Тією

¹¹ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва, 2008. – С.216.

¹² 1933: «І чого ви ще живі?» / Упор. Т.Боряк. – К., 2016. – 720 с.

зимою (1932–1933 рр. – С.К.), – пише авторка, – бригади діяли у селах по всій Україні, шукаючи не тільки зерно, але все, що можна було з'їсти» («that winter the teams operating in villages all across Ukraine began to search not just for grain but for anything and everything edible»; с.226).

Вивчаючи цю тему, Е.Ешплбом із подивом пересвідчилася, що обшуковці були переважно українськими селянами, сусідами тих, чие продовольство вони крали: головою колгоспу, членами сільради, учителями та лікарями, комсомольськими ватажками, членами комнезаму, учасниками кампанії «розкуркулювання» 1930–1931 рр. «Як і в попередніх історичних геноцидах, їх переконали нищити людей, яких вони чудово знали», – зазначає авторка («as in other historic genocides, they were persuaded to kill people whom they knew extremely well»; с.238). Як «переконували» обшуковців, Е.Ешплбом не вказує, і тому не зайвим буде зробити три уточнення. По-перше, трирічна продрозверстка зруйнувала колишню селянську солідарність. Спущений на село хлібозаготівельний план розподілявся між селянськими дворами не за рішенням сільради, а цілком демократично – на сільському сході. Доводили план до двору незаможники, які не мали добре поставленого господарства, а тому не страждали від продрозверстки й допомагали владі її здійснювати. По-друге, незаможників не треба було вмовляти конфісковувати продовольство у своїх більш заможних сусідів. Вони раніше від інших починали голодувати та залюбки привласнювали конфіскат. По-третє, ключову роль в організації бригад обшуковців відігравали економічно залежні від держави люди (чиновники, учителі, лікарі). У ситуації репресій і голодування вони не могли діяти інакше.

У датованому 11 серпня 1932 р. листі Л.Кагановичу в Москву Й.Сталін писав зі Сочинського курорту, що близько 50 райпарткомів у Київській і Дніпропетровській областях визнали спущений «на Україну» хлібозаготівельний план нереальним і заявив у зв'язку з цим, що у КП(б)У знаходиться «немало (так, немало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлорівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського»¹³. Посилаючи в Україну в листопаді 1932 р. заступника ОДПУ В.Балицького з особливими повноваженнями, Й.Сталін поставив перед ним завдання, озвучені в наказі по ДПУ УСРР №1 від 5 грудня 1932 р. У наказі говорилося про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом»¹⁴. Отже апарату чекістів наперед видавалася версія, яку він мав матеріалізувати у вигляді «контрреволюційних організацій» з уже заарештованим членським складом.

Приділяючи велику увагу низовій ланці виконавців сталінської волі, Е.Ешплбом не забуває про середню (район, область), коли розповідає про чистку компартійно-радянського апарату й дії В.Балицького, який виконував наказ №1 (с.212–217). На жаль, авторці залишився невідомим наказ

¹³ Сталин и Каганович: Переписка 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С.274.

¹⁴ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. – К., 2002. – С.189.

по ДПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р., в якому підбивалися підсумки тероризування компартійно-радянського апарату під час кампанії з вилучення продовольства у сільській місцевості республіки: «Викрито контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. У процесі ліквідації встановлено зв'язок підпілля із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО і УНДО) і польським Головштабом»¹⁵.

Е.Ешплбом здійснює реконструкцію ситуації, в якій опинився Й.Сталін восени 1932 р.: економічна криза, що сягла апогею внаслідок трирічних ревізій зерна; голодування сільського населення, в якого забирали збіжжя без міри; голодування міського населення, якому урізали норми видачі хліба по картках або зовсім знімали з карткового постачання; адресований членам раніше розгромленого «правого ухилу» в партійному керівництві заклик М.Рютіна усунути Й.Сталіна з поста генерального секретаря ЦК ВКП(б); доповіді чекістів про наростання опозиційних настроїв у партійному апараті й серед рядових членів партії. Особливо гостра ситуація склалася в УСРР, де держава забрала практично весь урожай 1932 р.: тут селяни відмовлялися працювати в полі, стараючись запасти максимум продовольства з присадибного господарства, щоб вижити до нового врожаю. Не змовляючись, К.Ворошилов і С.Будьонний звернулися до Й.Сталіна з довірчими листами, в яких писали: повертаємося з відпустки через Україну, із вікон вагона бачимо, що поля стоять пустою, ніхто не працює (с.190).

У жовтні 1932 р. Й.Сталін направив надзвичайні хлібозаготівельні комісії в УСРР на чолі з В.Молотовим і на Північний Кавказ, очолювану Л.Кагановичем. Саме в них було розроблено такі методи впливу на боржників по хлібозаготівлях, як натуральні штрафи картоплею та м'ясом, а також занесення найбільш «відсталих» сіл і колгоспів на «чорні дошки». Останнім у книзі присвячено невеликий підрозділ (с.196–200), де ретельно перераховано засоби впливу на селян, які потрапили у «чорні списки» («black lists»). Ці засоби було передбачено в положенні про «чорну дошку», опублікованому у грудні 1932 р. газетою «Вісті ВУЦВК»: припинення торгівлі, дотермінове стягнення кредитів, очищення кооперативних і державних апаратів від «ворожих елементів» тощо. Здається, нічого істотного, що відрізняло б «чорнодошкові» села від інших. Але свідки Голодомору кажуть, що «замуровані» в таких селах жителі масово гинули голодною смертю. Повз увагу Е.Ешплбом пройшло джерело, яке в інших випадках вона використовувала: повідомлення італійських дипломатів із консульства у Харкові своєму послові в Москві. На додаток до опублікованих у газеті обмежень віце-консул Л.Сіркана сповіщає: «Абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; обшуки і конфіскація продуктів»¹⁶.

¹⁵ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / За ред. Ю.Шаповала. – [Б.м. (Канада)], 2005. – С.297.

¹⁶ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 роки. – Х., 2007. – С.147.

Отже «чорнодошкові» села й колгоспи насправді були генеральною репетицією сталінського удару по всій Україні. У деяких із них (далеко не в усіх) відпрацьовувався механізм такого удару: фізична та інформаційна блокада і вилучення всього продовольства.

Аналізуючи у трьох розділах рішення, що призвели до голоду («Famine decisions», 1932 р.), Е.Ешплбом залишила поза увагою один важливий сюжет: виступ Й.Сталіна 27 листопада 1932 р. на спільному засіданні політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) з приводу групи О.Смирнова. Ряд діячів російського уряду (О.Смирнов, В.Толмачов, М.Ейсмонт) під впливом наростання кризи почали розглядати «генеральну лінію» ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозову для партії та країни. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Й.Сталін назвав дві причини невдачі: а) проникнення в колгоспи й радгоспи «антирадянських елементів» із метою організації шкідництва і саботажу; б) «неправильний підхід» значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. «Було б нерозумно, – підкреслював генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»¹⁷.

У 2007 р. Російський державний архів соціально-політичної історії та Гуверівський інститут війни, революції і миру опублікували відкориговану стенограму спільного засідання політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б), яка розсилалася партійному активу, а також справжню, що відбивала сказане 27 листопада. Порівняння обох варіантів дає уявлення про те, що саме Й.Сталін хотів сказати компартійно-радянському активу й що він уважав за доцільне приховати. У тексті, розісланому парткомам, вождь оголошував лише про намір влади завдати «нищівного» («сокрушительный») удару по «окремим колгоспникам і колгоспах». Напрямок «удару» був невизначеним. Але у промові перед вищим партійним керівництвом генсек був більш відвертим: назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії, а також конкретних ворогів – білогвардійців і петлюрівців¹⁸.

У структурі рецензованої книги наскрізною лінією проходять дві теми: реквізиція врожаю 1932 р. й обшуки селянських дворів із вилученням усього їстівного. Перша тема пов'язана з політикою «підхльостування», яка завершилася переходом від продрозверстки до продподатку у січні 1933 р. Друга тема пов'язана з оголошеною Й.Сталіним наприкінці листопада 1932 р. заявою завдати «нищівного удару» по «білогвардійцях» і «петлюрівцях» у колгоспах та радгоспах України й Кубані. Е.Ешплбом не використовує цього виразу, але події, які трапилися пізніше, роз'яснюють суть цієї заяви: вилучення всього їстівного з метою створити зону абсолютного голодування. Перша тема пов'язана з економічною політикою, яка стосувалася всього

¹⁷ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3. – Москва, 2001. – С.559.

¹⁸ Стенограмма заседаний Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) 1923–1938 гг. – Т.3: 1928–1938 гг. – Москва, 2007. – С.589, 657–658.

СРСР і мала під собою певне теоретичне та практичне обґрунтування, про що вже йшлося у цій рецензії. Наслідком такої політики став загальносоюзний голод. Тема «нищівного удару» принципово інша. Вона пов'язана з наміром Й.Сталіна покарати українських селян за протистояння радянській владі в 1919 і 1930 рр. і за їх небажання працювати в колгоспах без матеріальної винагороди. Отже Голодомор пов'язаний не з невдачами в будівництві комуносоціалізму й не з бажанням очільників Кремля прискорити індустріалізацію країни політикою «підхльостування», а з наміром попередити назриваюче антирадянське повстання давно голодуючих селян, які мали великий досвід боротьби з владою. Карально-повчальну мету вилучення продовольства Е.Ешплбом ілюструє уривком із листа С.Косіора Й.Сталіну від 15 березня 1933 р. Схвалюючи намір свого патрона провчити селян, республіканський генсек підлесливо зауважував: «Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз у найбільш неблагополучних районах»¹⁹ («even starvation has not taught good sense to the peasants, who were still too slow in their spring sowing»; с.302).

Запроваджуючи продподаток, В.Ленін не тільки припинив відчайдушні спроби ліквідувати товарно-грошові відносини та ринок, але й дозволив приватне підприємництво. У 1933 р. перехід до продподатку теж супроводжувався відмовою Й.Сталіна від наміру ліквідувати товарно-грошові відносини та ринок, але приватне підприємництво відновлене не було. Вільний ринок обмежувався колгоспною торгівлею і промтоварними «товкучками» в містах – аж до горбачовської «перебудови». Одночасно з припиненням політики «підхльостування» Й.Сталін застосував «нищівний удар» у сільській місцевості України й Кубані.

У своїх працях про Голодомор я датував початок «нищівного удару» сталінською телеграмою, адресованою 1 січня 1933 р. українському селянству. У книзі Е.Ешплбом перехід очільників Кремля від реквізицій зерна до вилучення всього наявного продовольства не датується, унаслідок чого початок Голодомору втрачає чіткість і породжує невмотивовані структурні зміщення. Наприклад, тема обшуків та обшуковців подається в одному з трьох розділів під загальною назвою «Famine Decisions, 1932», хоча вона стосується кампанії вилучення всього продовольства, яка тривала у січні й на початку лютого 1933 р. Кампанія проходила під виглядом зимових хлібозаготівель, припинених постановою ЦК ВКП(б) тільки 5 лютого 1933 р.²⁰ А який інший зовнішній вигляд сталінська команда могла б надати злочинній кампанії вилучення продовольства?!

Коментуючи мій висновок про те, що сталінська телеграма була сигналом розпочати масові обшуки й переслідування, Е.Ешплбом зауважує: «Це радше інтерпретація, ніж солідний доказ: Сталін ніколи не писав або ніколи не зберігав будь-який документ із вимогою організувати голод»

¹⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.443.

²⁰ *Кульчицький С.* Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн.2. – К., 2013. – С.445.

(«His view is an interpretation rather than solid proof: Stalin never wrote down, or never preserved, any document ordering famine»; с.195). Необережних тверджень у текстах вождя справді не існує, але новорічна телеграма не дає підстав твердити, що в ній лунав заклик організувати голод. Тому є потреба проаналізувати текст телеграми, від розуміння чого залежить датування Голодомору. Позначати цю трагедію двома роками ми маємо підстави тільки тому, що у жовтні – грудні 1932 р. було створено передумови для організації абсолютного голоду, а його механізм перевірили на «чорнодошкових» селах.

Телеграма складалася з трьох невеликих абзаців:

«Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної соціалістичної власності)²¹.

Маємо лише один сюжет: розкрадання врожаю 1932 р. Ми можемо уявити ступінь розлюченості міського населення, яке перед новим, 1933-м, роком стало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що «українські селяни розкрали врожай». Можемо оцінити й майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби «вкраденого», та обтяжувала провиною за голод у СРСР не порочну систему хлібозаготівель, а українських селян. Радянські громадяни, що їх держава годувала одержаним по заготівлях хлібом, не знали, що селяни «крали» його кілограмами й колосками, а «вкраденого» виявилось замало, щоб вижити. Тепер ми знаємо, скільки хліба держава заготовила з урожаю 1932 р. і скільки чекісти виявили при обшуках... Й.Сталін не розраховував на одержання хліба, який «розкрали», адже знав, що його на селі немає. У чому тоді сенс телеграми?

Е.Епплбом має рацію, коли каже, що телеграма – це інтерпретація, але помиляється, коли вслід за цим твердить: мовляв, телеграма – ця несолідний доказ. Мою інтерпретацію вона сприйняла як доказ намірів Й.Сталіна організувати голод. Проте нічого подібного я не казав. Висновок, що його може зробити кожен зіставленням першого і другого пунктів телеграми, лежить на поверхні.

Перший пункт телеграми попереджав усіх селян: здавайте хліб, інакше буде зле. Другий адресувався тим селянам, які добровільно хліб не здавали, а продовжували його приховувати. Як можна було визначити другу категорію? Тільки одним способом: обшуком. Сталінська телеграма українським селянам була сигналом до застосування масових обшуків. Не більше, але й не менше²².

²¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.308.

²² *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С.300–303.

Від листопада 1932 р. з тих боржників, в яких зерно не знаходили, стягували натуральні штрафи м'ясом і картоплею. Відповідні постанови було ухвалено республіканськими органами влади під диктовку надзвичайної хлібозаготівельної комісії В.Молотова. До обшуків в останні два місяці 1932 р. селяни почали звикати, але натуральне штрафування, як свідчать джерела, ще не було масовим, хоч теж стало звичним. Поєднання масових обшуків із натуральним штрафуванням в одне ціле після цієї телеграми якраз і стало сталінським «нищівним ударом». Указівка конфіскувати або нищити будь-яку їжу під приводом натурального штрафування була усною. Те, що вона існувала, доводить ідентичність дій обшукових команд на всій території України й Кубані.

Каральна сталінська акція відбувалася у цілковитій інформаційній тиші. У кожному пограбованому селі не знали, що робиться у сусідніх селах. Обшуки тривали всю зиму 1932–1933 рр., і свідки Голодомору не могли визначити, що вони спочатку були вибірковими, а після сталінської телеграми стали суцільними. Ми, однак, уже можемо датувати початок «нищівного удару» новорічною сталінською телеграмою.

«Ніщівний удар» мав початок і кінець. Зрозуміло, що кінець цієї каральної акції датується початком державної допомоги насінням, продовольством і фуражем для голодуючих регіонів із метою забезпечення весняної посівної кампанії. У 2004 р. С.Віткрофт (Австралія) і Р.Девіс (Великобританія) опублікували книгу «Роки голоду: сільське господарство СРСР у 1931–1933 рр.» (2011 р. вона з'явилася в Москві російською мовою). Автори наводять 56 постанов партійних і радянських органів про надання державної допомоги голодуючим регіонам. Насінневу позичку Україні було надано урядовим розпорядженням від 18 лютого 1933 р. (всього республіка одержала в першій половині року 325 тис. т зерна для посіву). Перша продовольча позичка була надана Одеській і Дніпропетровській областям 8 лютого в розмірі 6,6 тис. т зерна. Першу фуражну позичку Україна одержала 13 березня в розмірі 15,6 тис. т збіжжя. Продовольча допомога здійснювалася за 35 постановами. Держава надала в першій половині 1933 р. 320 тис. т продовольчої допомоги, з неї 265 тис. т – Україні й Північному Кавказу²³.

Якщо ми хочемо довести, що Голодомор є геноцидом, – а книга Е.Ешплбом усім своїм змістом доводить це, – то наведені Р.Девісом і С.Віткрофтом факти не можна ігнорувати. Тим часом Е.Ешплбом не використовує книгу цих двох впливових на Заході представників школи Е.Карра, і згадує її тільки в бібліографії, та ще й з неправильним датуванням виходу у світ (с.444). Треба було б підтвердити цифри Р.Девіса і С.Віткрофта, пояснюючи одночасно, що продовольча допомога може існувати як інтегральна частина акції, спрямованої на фізичне винищення мільйонних мас шляхом створення ситуації абсолютного голодування.

²³ Девіс Р., Віткрофт С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР 1931–1933. – Москва, 2011. – С.489–498.

У каральній акції, яка мала, за виразом С.Косіора, «навчити селян умозуму», було кілька елементів: 1) цілковите винищення будь-яких істівних припасів, здійснюване в умовах інформаційної блокади; 2) запобігання втечам голодуючих із місць проживання в інші регіони; 3) надання під пропагандистські фанфари селянам, які зазнали «продовольчих утруднень», допомоги через колгоспи й радгоспи за умови участі в посівній кампанії. Ті, хто зміг витримати кількатижневе голодування і зберегти фізичну здатність працювати в полі, виживали. Ті, хто працювати вже не міг, гинули у зростаючих кількостях упродовж першої половини 1933 р.

На Заході поняття геноциду звикли ототожнювати з Голокостом, тобто іншим за своєю природою явищем, ніж Голодомор. Тому державна допомога голодуючим сприймається як свідчення відсутності геноцидної складової у природі Голодомору. Цим скористалися російські архівісти, які в 2009 р. опублікували надзвичайно коштовне видання – збірник кольорових факсиміле документів Кремля, у тому числі постанов про продовольчу допомогу. Це – 518 сторінок кольорових копій, завдяки чому у читачів виникає враження присутності у відповідному архіві. Ефектно виглядав підпис Й.Сталіна червоним чорнилом під постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. про виділення по 200 тис. пуд. жита на продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС і партійного та безпартійного активу Дніпропетровської й Одеської областей²⁴. Голова Федерального архівного агентства Російської Федерації В.Козлов у передмові волав: «Ми пропонуємо, перед тим, як поважні міжнародні або національні державні структури побажають висловитися з політичними оцінками про “голодомор-геноцид” в Україні, не поспішати з ними»²⁵. Написав навіть «в», а не «на» Україні – для більшої переконливості.

Е.Ешплбом зробила спробу визначити власну позицію в довготривалій суперечці між російськими й українськими вченими щодо правової оцінки Голодомору. Як уже зазначалося, російські фахівці вважають український голод частиною загальносоюзного, рамки якого вони іноді немотивовано розширюють – від 1930 до 1934 рр. Натомість українські вказують на докорінну різницю між загальносоюзним голодом і Голодомором, обґрунтовуючи її вже наведеними у цій рецензії переконливими фактами. Втручаючись в цю суперечку, дослідниця зазначає: «Селяни, які пережили обшуки і “чорні списки”, визначали їх як спільну атаку на себе та свою культуру. Українці, які були свідками арештів і вбивств інтелектуалів, академіків, письменників і людей мистецтва, визначали їх так само – як умисну атаку на свою національну культурну еліту. Архівні матеріали підтверджують свідчення тих, хто вижив. Голод в Україні спричинили не погано організовані жнива або несприятлива погода. Хоча хаос, викликаний колективізацією, створював умови, що вели до голоду, висока кількість смертей в Україні між 1932 і 1934 рр. й особливо навесні 1933 р. не була прямим наслідком колективізації. Голодування являло собою скоріше результат силового усунення

²⁴ Голод в СССР 1930–1934 гг. Famine in the USSR. 1930–1934. – Москва, 2011. – С.244.

²⁵ Там же. – С.7.

продовольства з людських дворів; блокпостів на дорогах з метою не дозволити селянам шукати роботу або їжу; гострих обмежень, покладених на двори й села, занесені у «чорні списки»; заборони бартеру і торгівлі; зловмисної пропагандистської кампанії, покликаної переконати українців залишатися незворушними, коли їхні сусіди вмирають від голоду».

Усе це переконало Е.Ешплбом, що а) Сталін не прагнув знищити *всіх* українців і б) не всі українці чинили спротив, а деякі з них активно або пасивно співробітничали з владою у виконанні радянського проекту (с.353–354).

Іншими словами, Е.Ешплбом слушно заперечує подібність Голодомору Голокосту та схиляється до бачення Р.Конквеста, котрий першим запропонував використовувати для голоду 1932–1933 рр. в Україні термін «терор голодом». Будь-який терор є репресуванням частини певної людської спільноти з наміром підпорядкувати терористичній державі всю спільноту.

Чи підпадає кваліфікація Голодомору як терору голодом під визначення конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 р.? Міжнародний закон визначає геноцид як «акти, вчинені з наміром знищити, повністю чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Будь-який терор за означенням пов'язаний із репресуванням, у тому числі фізичним знищенням, тільки частини певної спільноти. Оскільки в конвенції ООН ідеться як про повне, так і про часткове знищення спільнот, терористичні дії держави можуть вкладатися у визначення геноциду, якщо мова йде про вбивства в мільйонних масштабах. Однак Е.Ешплбом із жалем констатує, що затверджене ООН визначення геноциду виявилось вузьким (під впливом радянської делегації політичні групи було виключено з поданого Р.Лемкіним проекту), а в наступні роки воно звузилось ще більше: «На практиці геноцид, визначений у документах ООН, став означати фізичну ліквідацію цілісної етнічної групи, подібну до Голокосту» («In practice, “genocide”, as defined by the UN documents, came to mean the physical elimination of an entire ethnic group, in a manner similar to the Holocaust»; с.357).

Зрозуміло, що таким критеріям Голодомор не відповідає. Проте висновок Е.Ешплбом про звуження поняття геноциду у практиці застосування конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. не можна визнати справедливим. Інакше кажучи, поняття геноциду не можна ототожнювати з поняттям Голокосту.

Я не поділяю песимізму Е.Ешплбом у перспективах визнання Голодомору геноцидом міжнародною спільнотою. Важливо, щоб зарубіжні діячі, які можуть приймати відповідальні рішення, розуміли причини Голодомору. Доводиться визнати, що переважна більшість політиків Заходу, якщо не всі, поки що їх не розуміють. Це можна довести на прикладі Сполучених Штатів Америки.

На завершальному засіданні конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, яке відбулося у Вашингтоні 19 квітня 1988 р., констатувалося, що Й.Сталін та наближені до нього особи вчинили геноцид проти українців. Коментуючи цей висновок, виконавчий директор комісії Дж.Мейс указав: «Висновок американської

Комісії був однозначний: голод був геноцидом, спрямованим проти України як держави, проти українців як нації». Цей висновок сформульований не на ґрунті політичних впливів чи амбіцій. Це було суто наукове визначення на основі безперечних доведень, неспростовних аргументів і насамперед класичного радянологічного прочитання офіційної радянської преси періоду Голодомору. На запитання «хто винен?» комісія відповіла: Й.Сталін і створена ним система. Персоніфікація держави з особою відбувається, як показує історія, лише в одному випадку: за умови повної концентрації влади в руках однієї людини. Тому, коли ми говоримо, що «Сталін переміг», «Сталін знищив», «Сталін розстріляв» чи, часом, «винен Сталін» – тут немає підміни понять, а є ідентичність термінів: «Сталін» і «влада»²⁶.

Указом Президента України «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу» (№523 від 26 листопада 2016 р.) передбачено а) публікацію наукових праць, збірників документів і матеріалів, енциклопедичних, довідкових, науково-популярних та інших видань, пов'язаних з темою геноциду Українського народу; б) продовження роботи щодо визнання світовою спільнотою – іноземними державами та міжнародними організаціями Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу. Наскільки просувається ця робота? Науковці й архівісти істотно доповнили наші знання про голод-геноцид. Революційним проривом в інформуванні світової спільноти про українську трагедію стала книга Е.Ешплбom, адже в ній сконцентровано досягнення української історіографії останніх трьох десятиліть, і вони донесені до свідомості людей яскравою й доступною для них мовою.

Однак Міністерство закордонних справ України явно не справляється з президентським дорученням. Виступаючи в листопаді 2017 р. у Меморіалі жертв Голодомору, П.Порошенко вказав, що тільки 14 країн на рівні парламентів визнали Голодомор геноцидом. Серед них немає Конгресу США. Посол України у цій державі В.Чалий на своїй сторінці у «Facebook» зазначив, що в 2017 р. спроба добитися визнання Голодомору геноцидом не увінчалася успіхом. Навряд чи можна визнати вірогідною його оптимістичну заяву про те, що до 85-ї річниці Голодомору в 2018 р. ми доб'ємося цього. Адже речник Державного департаменту США Г.Ноерт з нагоди 84-ї річниці Голодомору сказала 18 листопада 2017 р. буквально таке: «Цього місяця ми згадуємо та вшановуємо мільйони українців, які померли від голоду на початку 1930-х років в результаті жорстокої політики радянської доби часів Сталіна. Варварське відбирання українських земель та урожаю призвело до Голодомору або “смерті від голоду”, що стало одним з найбільш жахливих діянь ХХ століття і перетворило житницю Європи на землю колосальних людських страждань»²⁷. Слова сильні, але немає розуміння того, що трапилося в Україні 1933 р., яким був механізм сталінських репресій, чому мільйони людей гинули найбільш мученицькою голодною смертю.

²⁶ Великий голод в Україні 1932–1933 років. – Т.IV: Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С.587, 620.

²⁷ [Електронний ресурс]: https://Zik.ua/news/2017/11/18/_1208419

Бажаючи домогтися визнання Голодомору геноцидом у часи президентства В.Ющенка, ми програли інформаційну війну російським «акулам пера», тому що не змогли позбутися історичних міфів, які росли на цій темі. Тепер ситуація змінюється. Колосальний інформаційний заряд, що його містить у собі книга Е.Ешплбом, сприятиме правильному розумінню механізму сталінського «нищівного удару».

Слід зазначити, що текст «Червоного голоду» ретельно відпрацьований, у ньому досить мало фактичних помилок і неточних виразів. Відзначу те, що вдалося знайти.

Один із трьох розділів, в яких аналізуються передумови Голодомору, має підзаголовок «Кінець українізації». Він явно невдалий, тому що українізацію було припинено двома таємними постановами спочатку на Північному Кавказі, а потім – у всіх регіонах СРСР, за винятком України. В УСРР вона тривала, але у своєрідній формі. П.Постишев, якого Й.Сталін направив у республіку з надзвичайними повноваженнями, розгорнув у 1933 р. грандіозну кампанію репресування українських інтелектуалів, одягнувшись у вишиванку. У 1934 р. столицю радянської України було перенесено з «пролетарського» Харкова в національний центр українського народу – Київ. Терор голодом і терор проти інтелігенції призвели до практично цілковитого знищення українського національно-визвольного руху, і Київ як столиця України вже не випромінював небезпеки для Кремля.

На с.297 Е.Ешплбом стверджує, що М.Хрущов повернувся в республіку 1937 р., а на с.285 і с.340 – що він очолив Компартію України в 1939 р. Насправді М.Хрущов опинився в Києві у січні 1938 р.

У передмові (с.ХХVI) сказано, що між 1933 і 1991 рр. у СРСР відмовлялися визнавати факт голоду. Однак на с.327 авторка виправляє цю помилку й говорить, що мовчання всередині України було абсолютним від 1933 до кінця 1980-х рр. (а точніше – до грудня 1987 р.).

Слід сподіватися, що помилки, як і рекомендації рецензента, буде враховано в українському перекладі «Червоного голоду», який має з'явитися друком до 85-х роковин Голодомору.

Станіслав Кульчицький (Київ)